

спрямованих на радянізацію Волині й Східної Галичини, починаючи від широких політичних репресій, масових депортацій населення, масштабного перерозподілу власності та закінчуючи перетвореннями в культурному житті й різними формами тиску на духовну еліту польського населення.

Умовні скорочення

ВКП(б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

КПЗУ – Комуністична партія Західної України

Нарком – народний комісар

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

Політбюро – Політичне бюро

РКЦ – Римсько-католицька церква

рр. – роки

РСР – Радянська Соціалістична Республіка

РСЧА – Робітничо-селянська червона армія

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республік

ЦК – Центральний комітет

Мірослав Шуміло

ПОДІЇ НА ХОЛМЩИНІ ТА ГЕНЕЗА ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО КОНФЛІКТУ НА ВОЛИНІ В 1943 Р.

Мета цієї праці – аналіз подій на Холмщині в 1942 – на початку 1943 р. відповідно до їх впливу на початок польсько-українського конфлікту на Волині. Тому спробуємо визначити фактичний масштаб подій на Холмщині та приблизну кількість жертв на цій території. Після цього перевіримо тезу про вплив інформації про вбивства поляками українців у Люблінському дистрикті на початок антипольських дій українського підпілля на Волині в першій половині 1943 р. Для цього слід пригадати основні факти з хронології та географії «Волинської трагедії». Аналіз подій на Холмщині ґрунтується, насамперед, на результатах останніх досліджень Ігоря Галагіди й Маріуша Зайончковського.

Відповідно до німецьких даних, 1 серпня 1942 р. в Люблінському дистрикті проживала 281 тисяча українців, яких було найбільше в таких

повітах: Грубешів – понад 111 тис.; Холм – 66 тис., Замость – 42 тис., Білгорай – 33 тис.¹ Проживання української громади в генерал-губернаторстві організував Український центральний комітет, який, незважаючи на обмеження, накладені німцями, мав набагато ширші повноваження в галузі соціально-культурних, освітніх, економічних і навіть релігійних питань, ніж польська Головна опікунська рада. Метою роботи УЦК, визначеною його головою Володимиром Кубійовичем, було витіснення польського впливу з «етнографічних українських земель» і відновлення втраченого внаслідок захоплення поляками в минулому. Задля досягнення поставлених цілей українці мали займати посади в місцевій адміністрації². У середині січня 1944 р. загальна кількість мерів і війтів у Люблінському дистрикті складала 245 осіб, із яких 120 були поляками, а 55 – українцями³. Водночас у районах, населених українцями, головами адміністрацій найчастіше були їхні співвітчизники. Наприклад, у листопаді 1943 р. в Холмському повіті в 14 гмінах війтами були українці, у п'яти – німці та лише у двох – поляки⁴.

Штатна розстановка українцями посад у керівництві відповідала німецькій політиці щодо створення противаги для поляків. Відповідно до принципу «divide et impera», генерал-губернатор Ганс Франк уважав, що до українців слід ставитися відносно м'яко, навіть забезпечувати їм часткову опіку. Привілей українського населення в державному уряді також пояснювався переконанням деяких нацистів у тому, що українці як раса стоять вище, ніж поляки. Тому вони могли мати радіоприймачі та більші харчові ліміти, ніж поляки (навіть на третину)⁵.

Насамперед, українці на Холмщині розвивали своє культурно-освітнє життя та кооперацію без серйозних перешкод. Сформовано численні товариства, професійні організації, хори й спортивні колективи. Найбільшим досягненням було створення української освіти, якої не існувало до війни на цій території. До 1941 р. в Люблінському дистрикті створено 512 українських початкових шкіл та 12 професійно-

¹ Zajączkowski M. *Ukraińskie podziemie na Lubelszczyźnie w okresie okupacji niemieckiej 1939–1944*. Lublin; Warszawa, 2015. S. 90.

² Torzecki R. *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1993. S. 55–56.

³ Jasiak M. *Stanowisko i los Ukraińców w Generalnym Gubernatorstwie (bez Galicji) w latach okupacji niemieckiej*. в: *Polska-Ukraina. Trudne pytania*. Т. 4. Warszawa, 1999. S. 209.

⁴ Звіт заступника представника УЦК Володимира Левицького про поїздку до Люблінщини в листопаді 1943 року, 25 XI 1943, в: Сергійчук В. *Український здвиг*. Т.1: Закерзоння. 1939–1947. Київ, 2004. С. 259.

⁵ Grelka F. *Polityka narodowościowa niemieckich władz okupacyjnych we wschodniej Polsce w latach 1941–1944. Przebudowa społeczeństwa wielonarodowościowego w społeczeństwo z rasą dominującą*. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2009. № 1. S. 81–82, 84.

технічних училищ, а потім також дві семінарії з підготовки вчителів. У другій Речі Посполитій українські кооперативи стикалися з численними перешкодами з боку адміністративних органів. Тоді як 31 березня 1941 р. в Люблінському дистрикті генерал-губернаторства працювало 586 українських кооперативів⁶. Усього Православній церкві повернуто близько 70 храмів, які в міжвоєнний період відібрано Католицькою церквою. Велике пропагандистське значення мала передача православному собору в Холмі німецькою владою⁷.

Розширення української державності найчастіше відбувалося за рахунок скорочення кількості польських шкіл, костьолів тощо. Не дивно, що в очах поляків ці зміни сприймалися негативно. Українців, які брали участь у цих заходах, уважали колаборантами, які за допомогою німців прагнуть до українізації Холмщини та відсторонення від польської державності. Ці страхи не були безпідставними, про що свідчать відомі нам плани Володимира Кубійовича.

18 квітня 1941 р. на зустрічі з Гансом Франком Кубійович вручив генерал-губернаторові лист, у якому апелював про відокремлення Української автономної територіальної одиниці в складі генерал-губернаторства. Вона передбачала включення в себе районів, які він вважав етнічно українськими, а саме Лемківщину та Холмщину, у межах, сумісних із Брестським договором 1918 р. Польське населення мало бути виселене з цієї території. Німці відхилили цю пропозицію, але Кубійович кілька разів звертався з нею до кінця 1943 р⁸.

Незважаючи вищевикладені обставини, як в архівах різного походження, так і в польських або українських мемуарах відсутня інформація про відкритий польсько-український конфлікт у Люблінському дистрикті в 1939–1941 рр. У своєму поглибленому дослідженні, Ігор Галагіда встановив лише п'ять випадків убивства українців на території всього Люблінського дистрикту в 1940 р. (одне – у Білгорайському повіті, по два – у повітах Грубешів і Красностав; серед жертв також був один український поліцист, котрий перебував на німецькій службі). У 1941 р. виявлено 18 убивств, однак половину жертв убито німецькими жандармами. Решта, дев'ять, смертельних випадків (по три в повітах Більско-Підляському й Грубешівському, два – у Красноставському та один – у Холмському повіті, у тому числі три українські поліцисти, які

⁶ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії 1939–1941. *Історія Українського Центрального Комітету*. Чикаго, 1975. С. 149.

⁷ Там само. С. 50–51, 305.

⁸ Там само. С. 419–423; Torzecki R. Назв. праця. С. 55.

перебували на німецькій службі)⁹. Звичайно, це неповні дані, але навіть їх подвоєння не змінить загальну картину. Ця ситуація поступово змінилася в 1942–1943 рр., оскільки, завдяки німецькій політиці, взаємні відносини загострилися.

На зв'язок між подіями на Холмщині та Волині вказано в комунікаті проводу ОУН(б) у вересні 1943 р. на тему українсько-польських відносин¹⁰. Про це також писав у відомій статті «Куди йдуть поляки», опублікованій на початку 1944 р. в журналі «Ідея і чин» його редактор Мирослав Прокоп¹¹. Ця стаття мала дуже пропагандистський характер і розглядати її як об'єктивне джерело, як це іноді трапляється, було б серйозною методологічною помилкою. Ці матеріали офіційно стверджують, що «Волинська різня» спричинена масовими вбивствами українських лідерів, здійсненими польськими боївками на Холмщині в 1942 р.

Ця проблема досить рано, уже в перші післявоєнні роки, також з'явилася в українській емігрантській історіографії. Про неї, зокрема, згадував Микола Лебедь, член керівництва ОУН(б), у своїй монографії «УПА», опублікованій у 1946 р. Він писав: «Поляки провели терористичну акцію проти українського населення на окраїнах українських етнографічних земель, а головне в Хрубешівському, Холмському, Володавському та інших повітах лівого берега Бугу й Сяну. Цю акцію почали ще в 1942 році нападами на села, вбивствами української інтелігенції, а в дальшому поголовним знищенням, паленням і мордуванням по українських селах. Жертвою їхніх акцій впало в 1942 і 1943 рр. понад 2000 осіб»¹².

Пізніше в популярних публікаціях, у тому числі в зібраннях з української історії, з'явилась інформація про завищену кількість жертв українців на першому етапі конфлікту. Орест Субтельний у своїй популярній роботі заявив, наприклад, що в 1942 р. «поляки знищили кілька тисяч українських селян у переважно польських районах Холмщини»¹³.

В українських післявоєнних мемуарах стало майже звичним явищем описування подій на Волині як наслідок польської діяльності

⁹ Hałagida I. Ukraińskie straty osobowe w dystrykcie lubelskim (październik 1939-lipiec 1944) – wstępna analiza materiału statystycznego. *Pamięć i Sprawiedliwość*. 2017. № 1. S. 367.

¹⁰ Piłszyn I. UPA i AK. Konflikt w Zachodniej Ukrainie (1939–1945). Warszawa, 2009. С. 101; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Київ, 1993. С. 276.

¹¹ Садовий О. С. Куди прямують поляки. Літопис УПА. Т. 2: Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. II. Торонто, 1977. С. 47–57.

¹² Лебедь М. УПА. Німецька окупація України. Ч. I. Репринтне видання. Дрогобич, 1993. С. 126.

¹³ Субтельний О. Україна: історія. Київ, 1991. С. 412.

на Холмщині¹⁴. Нині ця теза домінує в українській історіографії. Авторитетний автор Володимир В'ятрович уважає, що «перші антипольські акції на Волині, які відбулися взимку 1943 р., мали стихійний характер. Одним із провокативних чинників була інформація про антиукраїнські акції на Холмщині»¹⁵.

Для того щоб перевірити тезу про вплив антиукраїнської діяльності польського підпілля на Холмщині в 1942 – на початку 1943 рр. на виникнення польсько-українського конфлікту на Волині, спочатку потрібно визначити фактичний масштаб подій на Холмщині й приблизну кількість жертв українців на цій території.

Найвідомішим документом, що свідчить про вбивства поляками українців у Люблінському дистрикті ГГ, є список складений 22 січня 1944 р. Українським допомоговим комітетом (УДК) у Любліні, який охоплює імена 500 осіб, котрі загинули з 1941 до початку 1944 р. (надалі іменується «Списком 500»)¹⁶. У цьому списку можна знайти лише чотири жертви 1941 р. Це були українські поліцейські з Більсько-Підляського повіту. У 1942 р. зафіксовано лише 38 загиблих: у районі Грубешова – 12 мужів довір'я УДК і двоє селян; у Більському повіті – учитель і солтис; у Замойському – учитель, у Білоградському (Тарноград) – учитель, вїйт і поліцейський; у Люблінському – православний священник, його дочка й 16 селян¹⁷. Однак із досліджень Ігоря Галагиди та Маріуша Зайончковського, виникає, що українські селяни зі «Списку 500» із Люблінського повіту (жителі Дратова, Людвіна й Каніволі) були вбиті німецькою поліцією. Вони стали жертвами німецьких репресій унаслідок переховування євреїв і радянських військових полонених – утікачів¹⁸.

Українські історики також згадують випадки колективних убивств українців Холмщини 1942 р., які не були внесені до «Списку 500». Проте ці випадки, зазвичай, неправильно датовані (переміщені в часі з 1943 р.) або не підтверджені в інших джерелах і дослідженнях польських істориків.

¹⁴ Piuszyński I. Названа праця. S. 101.

¹⁵ В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942–1947. Київ, 2012. С. 140.

¹⁶ The Provincial Archives of Alberta in Edmonton, Michael Chomiak Papers – 85.191, Box 6, File 59, Список українських передовиків Холмщини та Підляшшя, які впали від злочинної ворожої руки, 22 I 1944 г. Інша копія зберігається в київському архіві, див. ЦДАВО України у Києві. УЦК. Ф. 3959. Оп. 2. Спр. 133. Арк. 80–91. Тут я маю на увазі публікацію цього списку: Сергійчук В. Український здви́г. Т.1 Закарпаття. 1939–1947. Київ, 2004. С. 279–294.

¹⁷ Український здви́г. Т.1 Закарпаття. С. 280–294.

¹⁸ Zajączkowski M. Назв. праця. S. 98.

На підставі спогадів В. Медведя (з архіву Анатолія Салюка) у праці «Від депортації до депортації» є інформація про напад відділення Селянських батальйонів (Bataliony Chłopskie – BCh – БХ) на чотири села гміни Жмудь Холмського повіту в ніч з 6 на 7 січня 1942 р. Тоді загинуло семеро місцевих українців¹⁹. Цю інформацію без перевірки повторює у своїй книзі В. В'ятрович²⁰. Тим часом у польських джерелах немає підтвердження будь-якої діяльності БХ на той час у цьому регіоні.

Тодішній командувач української поліції з Грубешова Микола Кухарчук (пізніше – офіцер УПА, псевдонім «Буревій») згадував про спалення в серпні 1942 р. польськими партизанами села Пасіка. Поляки мали вбити всіх людей у віці від 16 до 60 років²¹. Українські історики безапеляційно згадують цю версію подій²². Тим часом «Буревій» помилився, і напад на село Пасіка відбувся на вісім місяців пізніше. Насправді ці події сталися 30 березня 1943 р. (про це буде згодом).

Обидва вищезгадані випадки свідчать, що спогади слід розглядати дуже критично. Також Іван Патриляк помилився у своїй книжці на рік, пишучи: «Так, на латинське Різдво, в грудні 1942 р., польська боївка спалила с. Пересоловичі, а над трупами помордованих людей польські партизани колядували»²³. Насправді ця акція відбулась у переддень Різдва 1943 р. У відповідь на вбивство трьох поляків у Модріні підрозділ Селянських батальйонів Станіслава Басая «Рися» вбив у селі Пересоловичі 16 українських мирних мешканців²⁴.

Перша спроба визначити справжню, документально підтверджену кількість жертв української громади на Холмщині належить Ігорю Галагіді, який створив базу даних особових утрат українців у Люблінському дистрикті в період із жовтня 1939 р. по липень 1944 р. Його робота складається з широкої джерельної бази даних, у тому числі архівів різного походження, преси, спогадів і тематичної літератури. Автор застосовує дуже критичний та обережний підхід у визначенні

¹⁹ Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. Суспільно-політичне життя холмсько-підляських українців (1915–1947). Дослідження. Спогади. Документи. Т. 1. Чернівці, 2011. С. 476–477.

²⁰ В'ятрович В. Названа праця. С. 89.

²¹ Закерзоння. Спомини вояків УПА. Т. 4/ред. Б. Гук. Варшава, 1998. С. 62 – Спомини Миколи Кухарчука.

²² Див. Макар Ю., Горний М., Макар В., Салюк А. Від депортації до депортації. С. 478; В'ятрович В. Названа праця. С. 89.

²³ Патриляк І. Перемога або смерть. Український визвольний рух у 1939–1960 роках. Харків, 2015. С. 335.

²⁴ Див. Zajaczkowski M. Названа праця. S. 278.

національності виконавців. Тому всі жертви, які не загинули від рук німців, але особа злочинців не була однозначно підтверджена, з'являються в його базі даних як жертви «не-німців».

Як я вже згадував, у 1940 р. зафіксовано лише п'ять випадків убивств українців, а в 1941 р. – 18 (тоді як дев'ять осіб убито німецькими жандармами). Однак у 1942 р., за даними Галагіди, утрати склали 382 вбиті – 316 людей загинули від рук німців або формувань, які були їм підпорядковані. 66 – від рук «не-німців». Лише двоє осіб, без сумніву, загинули від рук польського підпілля і двоє, імовірно, були жертвами комуністичних партизанів²⁵.

Тут варто додати, що висновки Ігоря Галагіди, які вказують на 393 жертви серед українців від рук німців до лютого 1943 р. включно, збігаються з даними в листі В. Кубійовича до Ганса Франка від 25 лютого 1943 р., у якому він заявив, що до того часу в Люблінському дистрикті німці вбили близько 400 українців²⁶.

Значна частина загиблих від рук «не-німців», імовірно, загинула внаслідок акцій польського підпілля, але інші стали жертвами комуністичних підрозділів або звичайних розбійницьких банд. У будь-якому випадку аналіз даних не підтримує тезу про масовий характер убивств того часу. Серед 66 жертв значна частина складалася з працівників поліції, в'їтів, солтисів, священників, учителів і мужів довір'я УДК.

Немає сумнівів у тому, що в 1942 р. територія й масштаби вбивств поляками українців з Холмщини були досить обмежені. Більше того, вони були спрямовані переважно на активістів УДК та лідерів місцевої української громади. В очах поляків як служба в українській поліції, так і діяльність українських організацій, які діяли під егідою німців, розглядалися як співпраця з ненависним окупантом. Водночас діяльність польського підпілля також може розглядатися як прагнення послабити український національний рух на цій території, який прагнув відокремити Холмщину від польської держави. У зв'язку з подіями 1942 р. Володимир В'ятрович у своїй книзі заявив: «Навіть сьогодні важко дати оцінку такій діяльності польського підпілля – чи була вона антиокупаційною, чи все ж антиукраїнською»²⁷.

²⁵ Hałagida I. Названа праця. S. 369–370.

²⁶ Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. t. 4: Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945/oprac. G. Motyka, J. Szapował. S. 1252–1255, Pismo kierownika UCK Wołodymyra Kubijowycza do generalnego gubernatora Hansa Franka z 25 II 1943 r. [Поляки і українці між двома тоталітарними системами 1942–1945. Т. 4. Варшава; Київ, 2005].

²⁷ В'ятрович. В. Названа праця. С. 87.

Важливу роль у наростанні польсько-українського конфлікту зіграли доноси. Завдяки їм, німці завдавали серйозних ударів. Наприклад, у результаті доносів місцевих українців у 1941 р. німецька влада знищила місцеві структури польського підпілля в Холмському повіті. Поляки виконували подібні дії. Їхні масштаби не були ретельно досліджені. Ці факти використовувалися поляками й українцями з метою взаємного звинувачення в співпраці з окупантом²⁸.

Чисельність українців, убитих поляками в Люблінському дистрикті, помітно зросла в першій половині 1943 р., але спочатку це явище все ще не було масовим. «Список 500» містить 60 жертв у період із січня по квітень 1943 р., із них 34 – у Грубешівському повіті²⁹. За розрахунками І. Галагіди, у цей період загинули 194 українці з Холмщини. Із них 37 осіб, напевно, убито польськими підпільниками, а ще 62 – не встановленими особами «не-німцями»³⁰.

Причини підвищення активності антиукраїнської діяльності польського підпілля слід убачати в німецькій колонізації в Замойському повіті й використанні української допоміжної поліції. Операція «Aktion in Zamosc» тривала з перервами з 27 листопада 1942 р. до серпня 1943 р. На місці виселеного польського та українського населення заселялися німецькі колоністи. Так, навколо Замостя створено територію німецьких поселень, а за межами цієї території був «український буфер», який відокремлював його від польських сіл і білгорайських лісів, а також стрілецьких лісів (або потенційних партизанських баз). Німецька акція охопила загалом 121 тис. поляків, із яких 11 600 вбито на місці, а також близько 20 000 переселених українських селян. Українська поліція використовувалася для виселення польських селян й «очищення» території³¹. Були випадки участі українських поліцистів у вбивствах поляків. Українських переселенців навмисно поселяли в домогосподарствах, що залишилися після виселення поляків. На місці польських «гранатових» поліцейських відділень організовано українські поліцейські відділення. Загалом уся німецька акція повинна розглядатися як навмисна провокація, спрямована на роздмухування польсько-української ненависті³².

На початку 1943 р. українська поліція здійснила кілька показових акцій проти польського населення. У лютому й березні 1943 р. україн-

²⁸ Zajączkowski M. Названа праця. S. 108–110.

²⁹ Український здвиг. Т.1 Закерзоння. С. 280–294.

³⁰ Nałagida I. Названа праця. S. 397.

³¹ У лютому 1943 р. в цьому районі було 28 ділянок української допоміжної поліції (Ukrainische Hilfspolizei).

³² Zajączkowski M. Названа праця. S. 110–118.

ські поліцейські з Грабовця вбили в Скоморохах 16 поляків. 12 лютого був убитий командир роти АК Сахринь-Турковіце Зигмунт Бондаревич³³, після чого 24 березня в Білополю українські поліцейські схопили та на місці розстріляли чотирьох поляків, які переховувалися від депортації³⁴. У відповідь на це в березні та квітні 1943 р. члени АК і БХ розгромили українські поліцейські ділянки в Потужині, Модрині, Шиховіцах, Ляскові і Ярчові³⁵.

22 січня 1943 р. голвнокомандування АК видало наказ, у якості помсти «переслідувати противника й завдавати йому все більше та більше потужних ударів методами саботажу й підривної діяльності». У наказі не йшлося прямо про українців, але, імовірно, на цій ниві розпочалося, як назвав це Гжегож Мотика, «відстрілювання українських солтисів, агрономів, мужів довір'я УДК і всіх осіб, які вважалися шкідливими для Польщі»³⁶. При цьому не ставилося за мету використання масового терору, заснованого на колективній відповідальності. У рамках розправи поляки намагалися ліквідувати німецьких колабораціоністів, якими вважалися співробітники поліції й члени Холмського Легіону Самооборони. Від рук поляків також гинули місцеві керівники української громади, звинувачені в причетності до депортації та інших форм співпраці з німцями³⁷.

Той факт, що польські багнети «терористичних» актів були переважно скеровані проти української еліти, підтверджується документами ОУН. У звіті українського підпілля за весну 1943 р. читаємо: «Від стихійних терористично-грабункових акцій польські партизани перейшли до планової акції вбивання всіх чільніших представників української інтелігенції»³⁸. Тоді польське підпілля поширювало серед українських активістів погрози з вимогою покинути Холмщину³⁹. Унаслідок вироку Грубешівської АК розстріляно серед інших два добре відомі активісти – голова УДК у Грубешові д-р Микола Струтинський

³³ Partacz Cz., Łada K. Kto zaczął? Polacy i Ukraińcy na Lubelszczyźnie w latach 1941–1943. в: Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje/red. G. Motyka, D. Libionka, Warszawa, 2002. С. 34; Motyka G. Od rzezi wołyńskiej do akcji «Wisła». Konflikt polsko-ukraiński 1943–1947. Kraków, 2011. S. 280–281.

³⁴ Zajączkowski M. Названа праця. S. 197.

³⁵ Ibid. S. 240.

³⁶ Motyka G. Tak było w Bieszczadach. Walki polsko-ukraińskie 1943–1948. Warszawa, 1999. С. 172.

³⁷ Zajączkowski M. Названа праця. S. 239–240.

³⁸ Цит. за: В'ятрович В. Названа праця. С. 125.

³⁹ Там само. С. 126.

(19 березня) і перший командир Холмського Легіону Самооборони полковник Яків Гальчевський-Войнаровський (22 березня)⁴⁰.

На думку Ігоря Галагіди, першою акцією, у якій польська сторона застосувала колективну відповідальність, слід розглядати напад підрозділу АК 30 березня 1943 р. на село Пасіки в повіті Замостя. Тоді загинуло від восьми до 10 осіб, у тому числі п'ять жінок⁴¹. За спогадами Стефана Кваснєвського, «Віктора» – акція в Пасіках стала відповіддю на вбивство 19 березня 1943 р. українською поліцією, яка служила німцям, польського педагога з Вроновіц (й одночасно офіцера АК), Антонія Пельца «Крука»⁴².

У травні 1943 р. підрозділи Армії Крайової застосували в більш широкому масштабі принцип колективної відповідальності. У повіті Грубешів здійснено напад на села, зайняті українськими переселенцями: Моложув (6 травня), Стшельце та Тухані (26 травня). У доповіді Холмського ОУН підкреслювалося, що поляки вбивали майже виключно чоловіків, повідомлялося про смерть «лише» чотирьох жінок. Проте в повіті Замосць в останні дні травня нападу зазнали села, які не були охоплені дією депортації: Набрж, Жулице й Стенятин⁴³. За даними І. Галагіди, у травні 1943 р. на території всього Люблінського дистрикту руками «не німців» убито загалом 122 українців, а 31 отримав поранення. Принаймні 85 людей загинули від рук партизанів АК⁴⁴.

Ми не знаємо, якою була основна причина травневої антиукраїнської акції АК. Вона була частково пов'язана з німецькою депортацією. В очах виселених поляків українці, яких преселили в їх домогосподарства, були грабіжниками їхнього майна та німецькими колаборантами⁴⁵. Також можливо, що це було відповіддю на антипольську акцію ОУН(б) й УПА, яка вже почалася на Волині, де на польські села відбулися масові напади в період Пасхи (про це – згодом). Про ці драматичні події було відомо штабу АК. 4 травня 1943 р. генерал Стефан Ровецький надіслав радіограму до Лондона, де повідомив про початок убивств поляків українцями на Волині – у повітах Костопіль та Сарни⁴⁶. Тому про це було відомо, у тому числі в штабі АК у Любліні.

⁴⁰ Ziętek R. Konflikt polsko-ukraiński na Chełmszczyźnie i południowym Podlasiu w okresie okupacji niemieckiej. *Rocznik Chełmski*. 2001. T. 7. S. 266.

⁴¹ Hałagida I. Названа праця. S. 372.

⁴² Zajączkowski M. Названа праця. S. 197.

⁴³ Ibid. S. 242–243.

⁴⁴ Hałagida I. Названа праця. С. 374.

⁴⁵ Motyka G. Od rzezi wołyńskiej... S. 280.

⁴⁶ Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. T. 3. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1990. S. 4–5, Gen. Rowecki do Centrali: anarchia na Wołyniu – mordowanie Polaków, 4 V 1943.

Однак у червні 1943 р. ситуація на Холмщині заспокоїлася. Від рук поляків загинуло максимум 16 українців. Також у липні та серпні кількість жертв серед українців була меншою, ніж у травні. Загалом протягом трьох літніх місяців «не німцями» вбито 81 українця, у тому числі 73 чоловіки, шість жінок та одну дитину. Польське підпілля продовжувало ліквідовувати людей, обвинувачених або підозрюваних в антипольській діяльності. Про це свідчить соціальний і професійний статус жертв, серед них – зокрема, шість в'їтів, два урядовці, два вчителі, один солтис, два священики, 16 мужів довір'я УДК⁴⁷.

Тому Ігор Галагіда прийшов до висновку, що розпочата «антипольська акція» ОУН(б) на Волині, незважаючи на те, що інформація про неї стала доходити до ГГ уже навесні 1943 р., спочатку не впливала на рішення й дії місцевого підпілля. У причинно-наслідкових зв'язках ці події злилися лише наприкінці літа або на початку осені 1943 р., коли більшість польських біженців із Волині досягла Люблінського дистрикту. Про це свідчить збільшення чисельності нападів на українські села та відповідне збільшення кількості загиблих⁴⁸.

Реальне загострення ситуації відбулось у вересні-жовтні 1943 р., коли польське підпілля й інші «не-німці» убили загалом 177 українців⁴⁹. Це, безсумнівно, пов'язано з припливом польських біженців із Волині та початком антипольських дій ОУН-УПА на Холмщині. Перші біженці з-за річки Буг прийшли до Люблінського дистрикту вже в червні 1943 р., коли в Грубешівському повіті зареєстрували до 2 тис. біженців із Волині. До вересня 1943 їх кількість досягала 20 тис.⁵⁰ У липні–серпні 1943 р. у Володимирському й Любомельському повітах, розміщених за Бугом, убито близько 5 тис. поляків. Утікачі з тих районів розповідали жахливі історії про жорстокість, із якою вони зіткнулися з боку волинських українців⁵¹. У вересні та жовтні 1943 р. перші масові вбивства поляків відбулися на території Холмщини, їх здійснили боївки ОУН⁵².

Кульмінація антиукраїнських дій польського підпілля настала лише в березні 1944 р. («Грубешівська революція»), коли поляки вбили принаймні 1730 українців⁵³. Загалом, від рук поляків у Люблінському дистрикті протягом періоду з жовтня 1939 р. до липня 1944 р. загинуло

⁴⁷ Nałagida I. Названа праця. S. 376–377.

⁴⁸ Ibid. S. 389.

⁴⁹ Ibid. S. 397.

⁵⁰ Kiełboń J. Migracje ludności w dystrykcie lubelskim w latach 1939–1944. Lublin, 1995. S. 75, 77.

⁵¹ Zajączkowski M. Названа праця. S. 256, 259.

⁵² Ibid. S. 262–265.

⁵³ Nałagida I. Названа праця. S. 410.

максимум 3700–3800 українців. Із них 2221 особу, напевно, убито членами польського підпілля⁵⁴. Тому ці дані відрізняються від оцінок деяких українських істориків. Наприклад, Іван Патриляк пише про близько 5–6 тис. загиблих українців, водночас згадуючи, що, за даними деяких українських джерел, до середини 1944 р. загинуло близько 8–10 тис. осіб⁵⁵. Найближчі до істини дані авторів «Надбужанщини», які, на основі архівних документів і свідчень очевидців визначили, що на Холмщині й Підляссі загинуло близько 4 тис. українців⁵⁶. У той час як утрати польських цивільних осіб від рук українців у Люблінському дистрикті, за розрахунками Здіслава Конечного, із січня 1943 р. по липень 1944 р. склали 1691 особу⁵⁷.

Протягом усього 1942 р. та першої половини 1943 р. польським підпіллям та «не німцями» убито близько 300 українців. Здебільшого це були активні працівники українських інституцій, учителі, священники, солтиси, адміністратори та поліцисти. Лише в травні відбулося кілька масових убивств випадкових українських селян. Убивали переважно дорослих чоловіків, залишаючи живими жінок і дітей. Отже, неможливо визнати цю польську антиукраїнську діяльність етнічною чисткою. Важко її розглядати як достатнє обґрунтування масових убивств поляків на Волині.

Незалежно від фактичної кількості жертв згадані вбивства, безсумнівно, мали величезний вплив здебільшого психологічний, на місцеву українську громаду (хоча б через функції, які виконували деякі жертви). Вони також, очевидно, вплинули на формування подальшої колективної пам'яті⁵⁸. Залишається, однак, вирішити головне питання, чи ці події на Холмщині (до середини 1943 р.) якимось чином пов'язані з подіями в сусідній Волині. Теза про такий вплив переважає в українській історіографії. Володимир В'ятрович пише, що «інформація про перебіг конфлікту поширюється між різними районами – Холмщиною, Волинню, Галичиною, – незважаючи на їх ізольованість. Вона була одним із чинників посилення протистояння. Часто емоційно насичені, перебільшені новини про жертви на одному терені запалювали вогнище конфлікту на іншому»⁵⁹.

⁵⁴ Ibid. S. 388.

⁵⁵ Патриляк І. Названа праця С. 364.

⁵⁶ Надбужанщина: Сокальщина, Белзщина, Радехівщина, Каменеччина, Холмщина і Підляшшя: історично-мемуарний зб. Т. 2. Нью-Йорк, 1989. С. 655–656.

⁵⁷ Konieczny Z. Zmiany demograficzne w południowo-wschodniej Polsce w latach 1939–1950. Przemyśl, 2002. S. 83.

⁵⁸ Nałagida I. Названа праця. S. 389.

⁵⁹ В'ятрович В. Названа праця. С. 131.

Іван Патрилак стверджує: «Маси українських утікачів потягнулися через р. Західний Буг на Волинь. Саме вони стали тією “наочною агітацією”, яка посилила антипольські настрої серед волинських українців і принесла жахливі розповіді про польський терор»⁶⁰. За його оцінкою, загальна кількість українських біженців із Холмщини від кінця 1942 до середини 1944 р. склала близько 20 тис. людей⁶¹.

За оцінкою українських істориків, перший етап масових убивств поляків на Волині в 1943 р. був насправді «селянською війною» або «народним бунтом» («Жакерія»), спричиненим тривалим пануванням «польських панів» й утисками українських селян. Іскрою цього повстання стала історія звірств поляків на Холмщині.

Вищезазначені тези не підтверджені в джерелах. Передусім, у нас немає документів, що підтверджують масові втечі українців із Холмщини в першій половині 1943 р., або в період перед кульмінацією антипольських подій на Волині. Згадані Патриляком як доказ наявності біженців зі Ляскова⁶² спогади втікачів стосуються злочинів, здійснених поляками вже 10 березня 1944 г. Крім того, до травня 1943 р. (коли відбулися перші масові напади на українські села), не було ніяких підстав для паніки й масових утеч.

Масові втечі українського населення фактично відбулися в березні 1944 р. після наступу відділів АК та БХ на українські села. Біженці втікали паралельно у двох напрямках – на Волинь та Галіцію. Про це згадується в польських, українських і німецьких документах. 29 червня 1944 р. представник УЦК повідомив, що «в результаті терору польських угруповань» у Белзі знайшли притулок близько 12 тис. українських біженців із Грубешівського повіту⁶³.

Задля впливу подій на Холмищині на розвиток польсько-українського протистояння на Волині також потрібно пригадати про основні хронологічні й географічні факти, пов'язані з антипольськими акціями на Волині.

Перші вбивства поляків на Волині сталися вже в 1941 і 1942 рр. Вони були подиктовані помстою за співпрацю з німцями або особистими поррахунками. Крім того, у німецьких пацифікаційних кампаніях брала участь українська поліція⁶⁴. За розрахунками Семашків, у 1941 р.

⁶⁰ Патриляк І. Названа праця. С. 336.

⁶¹ Там само. С. 364.

⁶² Там само. С. 336.

⁶³ Zajączkowski M. Названа праця. S. 380.

⁶⁴ Motyka G. *Ukraińska partyzantka 1942–1960. Działalności Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii*. Warszawa, 2006. S. 311.

українські націоналісти вбили щонайменше 41 поляка на Волині, а в 1942 р. – 301 особу⁶⁵. Усе це відбувалося паралельно з убивствами поляками українців на Холмищині. Дії обох сторін у той час не мали масового характеру.

На початок 1943 р. кількість убивств окремих осіб і сімей значно зросла. Наприклад, у Луцькому повіті 31 грудня 1942 р. в Ситниці вбито родину Сибільських із чотирьох осіб. У січні та лютому 1943 р. зафіксовано вбивства в Костопільському й Сарненському повітах. Гинули цілі сім'ї, не шкодували жінок та дітей⁶⁶. Символічним початком антипольської акції ОУН-УПА вважаються вбивства, здійснені сотнею Григорія Перегійняка «Довбешки-Коробки» в Парослі (Сарненський повіт), що сталися 9 лютого 1943 р. Тоді загинуло щонайменше 150 поляків⁶⁷.

У березні хвиля вбивств поширилася на значно більшу територію, що пов'язано з дезертирством з української поліції. У той час, коли на інших територіях напади ОУН були спорадичні, у Костопільському й Сарненському повітах, де командував Іван Литвинчук «Дубовий», вони були вже систематичними та планувалася ліквідація всіх поляків⁶⁸. У квітні 1943 р. під час Великоднього тижня на Пасху відбулися концентричні атаки на польські населені пункти у всій східній частині довоєнної Волині. Ще до цієї дати з'явилися чутки, що «Великдень буде червоний від крові поляків». Напади з трохи нижчою інтенсивністю тривали в травні та червні⁶⁹.

У той же час масове вбивство українських селян, яке здійснювало польське підпілля Холмищини фактично почалося лише в травні 1943 р. Тому воно не мало ніякого впливу на перший етап антипольської акції на Волині. Як випливає з розрахунків Владислава і Єви Семашків, до кінця червня 1943 р. на Волині загинуло вже близько 9 тис. поляків⁷⁰. Близько половина з них були вбиті в Костопільському та Сарненському повітах.

⁶⁵ Siemaszko E. Ludobójcze akcje OUN-UPA w lipcu 1943 roku na Wołyniu. в: Antypolska akcja OUN-UPA 1943–1944. Fakty i interpretacje. S. 61.

⁶⁶ Siemaszko W, Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. T. 1–2. Warszawa, 2000. S. 283.

⁶⁷ Ibid. S. 738–742, 1213–1218, Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. S. 190. Деякі українські історики стверджують, що сотня Перегійняка не вчинила цього вбивства. Однак ідентичність винуватців підтверджується споминами тих, хто залишився в живих після різні та свідченням члена УПА П. Василенкі, див. Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. T. 4: Polacy i Ukraińcy pomiędzy dwoma systemami totalitarnymi 1942–1945, S. 454–457.

⁶⁸ Motyka G. Od rzezi wołyńskiej... S. 110–111.

⁶⁹ Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. S. 312–324.

⁷⁰ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo... S. 1045–1046.

Географія подій також спростовує тезу про вплив українських біженців із Люблінського повіту на вибух антипольських актів на Волині. Біженці, кількість яких у той час не могла бути великою, неминуче повинні були зупинитися переважно в районах річки Буг. Натомість почалися напади на польських селян у Костопільському й Сарненському повітах і поступово перекинулися на східну та центральну частини Волинського воєводства. У Володимирівському й Горохівському повітах напади на поляків у липні 1943 р. були відносно незначними, у той час як у Любомльському повіті до серпня панував мир⁷¹.

Аналіз перебігу подій на Волині свідчить про те, що це був не спонтанний бунт народу, а майже із самого початку організовані дії проти поляків. Микола Лебідь уже в 1946 р. визнав, що УПА видала польському населенню наказ покинути Волинь і Полісся, а спротив був ліквідований силою⁷². Польські історики сперечаються про те, чи українське підпілля мало на меті лише висилку поляків, використовуючи будь-які методи, чи мало намір убити все польське населення⁷³. У першому випадку це етнічна чистка, у другому – геноцид.

Гжегож Мотика на підставі наявних документів прийшов до висновку про те, що остаточне рішення про антипольські акції прийнято в період між лютим і початком червня 1943 р. і ключову роль у його прийнятті відіграв Крайовий провідник ОУН(б) Дмитро Клячківський «Клим Савур»⁷⁴. Проте Ігор Ілюшин стверджує, що «відповідальність за прийняття рішення про вбивство десятків тисяч цивільних поляків, у тому числі похилого віку, жінок і дітей, відповідно до принципу колективної відповідальності, передусім, лежить на бандерівському керівництві»⁷⁵. Кульмінаційний момент цієї операції відбувся в липні 1943 р., коли, за розрахунками Семашко, загинуло 10–11 тис. поляків⁷⁶.

Усе вказує на те, що польсько-українські конфлікти в Люблінському дистрикті й на Волині розвивалися дещо по-різному, і влітку 1943 р., незалежно один від одного, теза про народне повстання, викликане масами українських біженців із Холмщини, не підтверджуються в джерелах і географії та хронології подій. Можна, однак, припустити,

⁷¹ Siemaszko E. Ludobójcze akcje OUN-UPA. S. 62.

⁷² Лебедь М. УПА. Німецька окупація України. Ч. I. Репринтне видання. Дрогобич, 1993. С. 53.

⁷³ Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942–1960. S. 305.

⁷⁴ Ibid. S. 308.

⁷⁵ Piuszyn I. ZSRR wobec ukraińsko-polskiego konfliktu narodowościowego na Ukrainie Zachodniej w 1939–1947. Warszawa, 2017. S. 134.

⁷⁶ Siemaszko E. Ludobójcze akcje OUN-UPA... S. 71.

що події на західному березі Бугу підігрівали антипольську пропаганду ОУН(б) на Волині та в Галичині. Про ці факти (і жертви) не лише написали «Холмська Земля» або «Краківські Вісті», а й також, наприклад, українська львівська преса («Львівські Вісті» в березні та травні 1943 р.)⁷⁷.

Зіставлення відомих нам фактів показує, що на початок 1943 р. вбивства українців на Холмщині й паралельно поляків на Волині не мали масового характеру. Систематичне знищення поляків українським підпіллям у східній частині Волинського воєводства почалося вже в березні 1943 р., у той час як перші масові антиукраїнські польські акції в Люблінському дистрикті відбулися лише в травні 1943 р. Отже, до середини 1943 р. польсько-українські конфлікти на обох територіях розвивалися, по суті, незалежно один від одного. Пізніше перебільшені повідомлення про вбивства українців на Холмщині використано в антипольській пропаганді ОУН–УПА, тоді як жахливі історії біженців із Волині сприяли посиленню антиукраїнських операцій польського підпілля на захід від річки Буг.

⁷⁷ Див. нп. «Львівські Вісті», 12.ІІІ.1943; «Львівські Вісті», 25.ІІІ.1943; «Львівські Вісті», 26.ІІІ.1943; «Львівські Вісті», 28.V.1943, «Львівські Вісті», 30/31.V.1943.